

Bányai Viktória

A magyar zsidó sajtó előzményei és kezdetei (1868-ig)

Elhangzott: *Magyar zsidó sajtótörténeti konferencia* (Budapest, 2000. május 14.)

Mint a Scheiber Sándor által összeállított magyar zsidó folyóirat-bibliográfia első oldalainak átlapozásából kitűnik, az 1868 előtti időszak magyar nyelvű zsidó felekezeti sajtója meglehetősen szerény. Így még egy rövid előadás keretei is lehetőséget adnak kitekinteni az előzményekre, illetve a magyar-zsidó sajtó fejlődésének környezetére. Egyfelől a nem magyar nyelvű zsidó felekezeti sajtóra, másrészt a zsidó újságírók és lapszerkesztők részvételére a magyarországi újságírásban általában.

Magyarországon egészen az 1860-as évek kezdetéig a helyben megjelenő felekezeti sajtótermékek leginkább szórványosnak, esetlegesnek mondhatók. Ebben az időszakban a Magyarországon élő zsidó népesség igényeit a Habsburg Birodalom más részein (Bécsben, Prágában), illetve a külföldön (német területen) nyomtatott periodikák elégítették ki.

A zsidó sajtó - a magyarországi olvasók számára nem releváns 17. századi és 18. század eleji amszterdami előzmények után - a felvilágosodás térnyerésével párhuzamosan, a 18. század közepén tette kezdő lépéseit Németországban, héber nyelven. Moses Mendelssohn nevéhez kötődik az 1750-ben Berlinben megjelent, de csupán két-három számot megélt *Kohelet Muszár*. Az első modern értelemben vett héber periodika a *Ha-Measzef* volt (1783-1811), a Haszkalának az egész generációra nézve jelkép értékűvé váló sajtóorgánuma. Ennek az 1780-as évek végén, és a századfordulón már néhány magyarországi előfizetője is ismert, egyikük (1802-ben) Chorin Áron, a híres aradi rabbi.

Ennél - mind a szerzőket, mind az olvasókat tekintve - sokkal erőteljesebb hazai részvétel jellemezte a 19. század első felében - kétharmadában, a héber sajtótörténetben osztrák-magyarként számon tartott héber periodikákat. Legismertebbek az 1820-as években évkönyvként megjelenő *Bikkuré ha-Ittim*, és az 1845-től 1873-ig 37 füzetrel jelentkező *Kohvé Jichak*. Mindkettő a bécsi, zsidó könyvkiadásban ismert Schmid nyomda terméke. Ezen periodikák a szerzők szerinti repertóriumát Bernhard Wachstein tette közzé.

Munkájában 40 azonosíthatóan magyarországi szerzőt találunk¹. A legismertebb nevek: Chorin Áron, Wahrmann Juda, Bacher Simon.²

A Bikkuré ha-Ittim és a Kohvé Jichak oldalait egyaránt - már csak ritka megjelenésük okán is - nem aktuális híryanag, hanem főként irodalmi és tudományos ismeretterjesztő írások töltötték meg. A héber nyelvű ismeretterjesztés a haszkala programjának egyik alappillére volt. Ezek az írások kettős célt valósítottak meg. Egyfelől bizonyították a héber nyelv - akkor még sokak által vitatott - életképességét, alkalmasságát arra, hogy új, eredeti vagy átültetett irodalmi műveket alkossanak azon, vagy a társadalom, a kultúra különféle jelenségeit mutassák be, vitassák meg. (Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy épp a modern szókincs kialakulatlansága miatt, több szerző mégis a német nyelvet választotta tanulmánya nyelvéül. Ezeket az írásokat a Bikkuré ha-ittim még héber betűkkel, a Kohvé Jichak már gót betűkkel szedve közölte.) Az ismeretterjesztő írások másik célja maga a felvilágosítás volt, a korábban kulturális elszigeteltségben élő zsidóság látókörének szélesítése. Példaként Schönfeld Baruch néhány írását említem meg a Bikkuré ha-Ittimből. Schönfeld tanító volt, Magyarország több községében is működött, emellett gyermekirodalmi munkássága is jelentős. A Bikkuré ha-Ittimben az 1820-as évek végén többször publikált verseket, rövid tanító jellegű történeteket, illetve hosszabb cikkeket, pld. az észak-amerikai indiánok népköltészetéről vagy Izrael ókori társadalmi rendjéről.

A Kohvé Jichak szerkesztője a pozsonyi születésű Max (Mendel) Emanuel Stern volt, aki 1838-tól a Schmid nyomda héber részét vezette. A periodika szerkesztése mellett az 1840-es 50-es években fontos középkori héber munkákat adott ki német fordítással: Maimonides, Juda Alharizi, Bahja ibn Pakuda munkáit. A lap gót betűs német nyelvhasználata, illetve a héber általános ismeretterjesztő írások elmaradása hűen tükrözi

¹ Wachstein, Bernhard, Die Hebräische Publizistik in Wien I. (Wien, 1930)

² A kevésbé ismert és ismeretlen nevek: Bergel Josef, Bettelheim Aron Siegfried, Dessauer Gabriel, Dukas Leopold (Löb), Fischer Jacob, Fischer Nathan, Fränkel Moses Josua, Frenk Beer, Friedländer Abraham, Friedmann Meir, Friedmann Simon, Frühauf Josef, Heilperin Michael, Klein Salomo, Kohn-Bistriz Meir, Löwentritt Baruch, Löwy Josef, Neubauer Moses, Oppenheim Beer, Pressburger Ignaz, Rasckow Lazar, Rosenthal Emanuel, Rottenberg Abraham Markus, Schönfeld Baruch, Schwarz Alexander Süsskind, Stern Issak b. Abraham, Stern Max Emanuel, Südfeld Gabriel, Szántó Simon, Tauber Israel Isserl, Thon Elias Hirsch, Unger Joachim Jakob, Wiel Ignaz, Weiss M., Weisse Josef, Wiener Isaak, Willheimer Jonas, Winkler Leopold.

az akkultúráció folyamatának előrehaladását. A héber használata egy időre a versek szintjére szorult vissza.

Aktuális híryanagot, az egyes községek életéről szóló tudósításokat a 19. század első felében a német nyelvű felekezeti sajtó tett közzé. Itt, az 1850-es évek végéig még mindig a németországi zsidó sajtóra kell gondolnunk. Nagy jelentőségű az 1806-tól évente megjelenő *Sulamith* is, ami szintén rendszeresen közölt magyar vonatkozású anyagokat, de az igazi váltást az *Allgemeine Zeitung des Judentums* hozta 1837-ben. Egy modern értelemben vett sikeres hetilap. Ennek és társainak - *Der Orient* és *Der Israelit des neunzehnten Jahrhunderts* című lapoknak - a magyarországi hatásáról Jakov Katz, Michel Silber és Walter Pietsch munkáiban találhat az érdeklődő alaposabb elemzést a korszakunkra vonatkozóan.³

Mivel nyelvi nehézségek nem álltak a terjesztés útjában, és a század közepén a nem-héber betűs írás-olvasás is egyre általánosabbá kezdett válni a magyarországi zsidóság körében, így az említett németországi zsidó lapok jelentős szerepet játszottak a hazai zsidóság életében. A reform-orientált lapoknak állandó itteni tudósítóik voltak, hasábjaikon magyarországi zsidó sajtó hiányában egyedüli fórumot biztosítottak a nyilvános vitára. Bár viszonylag kis példányszámban érkeztek az országba (egy 1841-es hivatalos statisztika szerint az *Allgemeine Zeitung des Judentums*-ból összesen 50 pld.), de a korban virágzó olvasókörök, kaszinók, klubok által előfizetett példányok több tucat olvasókezeben fordultak meg. Ezeken a társasági színtereken nyilvános felolvasásokat, megvitatásokat is szerveztek, így a közölt írások véleményformáló hatása tovább erősödött. A magyarországi orthodoxia idővel felismerte, hogy a többségében reform-orientált német lapok milyen erős ideológiai háttérrel biztosítanak ennek az irányvonalnak. 1850-ben R. Meir Eisenstadt beadványban kért állami beavatkozást a lapok behozatala ellen, azokat rombolónak, a vallási kicsapongás és a modernizmus terjesztőjének nevezve.

Michael Silber a németországi zsidó lapok hatását úgy értékeli, hogy a német zsidó sajtó széles ideológiai spektruma - a radikális reformertől az orthodoxig - kész választási, azonosulási lehetőségeket kínált a magyarországi zsidóság számára, ezzel segítette saját

³ Michael SilberXXXX

határait kialakítani, pozícióikat elfoglalni, végső soron az orthodox - neológ elkülönülést megerősödni.

Mint a bevezetőben említettem, az előzmények áttekintésének másik szála a magyarországi nem felekezeti újságírásban részvevő zsidó újságírók és lapszerkesztők működésének számbavétele. A tárgyalt időszakban ez alapvetően a hazai német nyelvű újságírás vizsgálatát jelenti.⁴

1848-ban Einhorn Ignác egyenesen úgy fogalmazott, hogy Magyarország német lapjai, a meglehetősen zsidó ellenes *Pester Zeitung*ot kivéve mind zsidóktól szerkesztetnek vagy iratnak. Példaként a *Pressburger Zeitung*ot említi (aminek szerkesztését 1847-től Neustadt Adolf látta el) valamint három szépirodalmi lapot: a Pannóniát, a *Spiegel*t és az *Ungart*. A *Pannónia* azonos című elődje volt 1819-ben az első befogadó közeg zsidó újságírók számára. Itt tűnt fel a később nemzetközi hírt szerző Saphir Moric Gottlieb és sógora, Rosenthal Sámuel. Őket egy kortárs bécsi lap még "megtúrt irodalmároknak" titulálta. Rosenthal Sámuel később a legelső zsidó lapszerkesztő lett, az 1840-es években pedig épp az említett *Spiegel* szerkesztője.

Az *Ungar* szerkesztő-alapítója, Klein Hermann 1842-ben azt a talán furcsán hangzó, de a korszakban reálist célt tűzte lapja elé, hogy németül ír magyar újságot: szinte kizárólag magyar vonatkozású cikkekkel, a nemzetesedés ügyét pártfogolva. - A potenciális olvasóközönség nyelvi összetétele miatt, ezt a felemás programot később felekezeti lapok is folytatták. Így például a címében is ezt a kettősséget hordozó *Der Ungarische Israelit*, ami Einhorn Ignác szerkesztésében a forradalom évében (1848-ban) egy féléven át hetente boncolgatta a reform és az emancipáció égetően aktuális kérdéseit, hírt adott a birodalom és Európa legfrissebb eseményeiről, miniszteri rendeleteket tett közzé.

A magyarországi német sajtó sok olyan munkatársat nevelt ki, akik később a felekezeti hírlapirodalmat is gazdagították írásaikkal. Kézenfekvő Einhorn Ignác példája,

⁴ Ebben az áttekintésben Oszttern Rózsa, *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi német nyelvű időszaki sajtóban a Pestre Lloyd megalapításáig, 1854-ig* (Budapest, 1930) c. munkája szolgál kiindulásként.

de említhetjük Dux Adolfot, Ludasi (Gans) Mórt (a kiegyezés után gr, Andrassy Gyula külügyi sajtóirodáját vezette), Bak Ignácot (az 1874-ben újrainduló Der Ungarische Israelit és több más zsidó lap szerkesztője) és másokat.

A magyar nyelvű újságírásba nyelvi okok miatt később kapcsolódtak be a zsidók, mint a német nyelvűbe. Bár a zsidó emancipáció ügyét támogató magyar lapok - így a Pesti Hírlap és a Jelenkor - az 1840-es években rendszeresen helyt adtak olyan reform szellemű zsidók írásainak, mint Löw Lipót, Rokonstein Lipót, Bloch (később Ballagi) Mór, Ascher Enoch, Finály Zsigmond (a magyar nyelvet terjesztő egyesület titkára); és van példánk zsidó lapszerkesztőkre is magyar, illetve kétnyelvű újságoknál. Ludasi Mór 1848-ban az Esti Lapokat, Chorin Zsigmond 1862-63-ban a Magyar Vidékiek Lapját szerkesztette.

A hazai felekezeti sajtó első magyar nyelvű terméke az 1847-ben egyetlen számmal megjelenő *Magyar Zsinagóga*, Löw Lipót szerkesztésében. Löw a zsidóság belső reformjának több területén is úttörő szerepet töltött be Magyarországon. Élen járt a magyar nyelvű zsinagógai prédikáció és felekezeti oktatás bevezetésében, kezdeményező volt az iskolaügy korszerűsítésében, az iparos képzés szervezésében: mindezzel az emancipáció ügyét szolgálva. Publicisztikai tevékenységének kezdeteit is e cél szolgálatába állította. A Magyar Zsinagóga egyetlen számának írásai nevelési kérdéseket taglalnak, a magyar bibliafordítás ügyét szorgalmazzák, magyar nyelvű zsidó szépirodalmat példáznak.⁵ Szintén a szabadságharc előtt, 1848-ban jelent meg az *Első Magyar Zsidó Naptár és Évkönyv* Pesten a Honi Izraeliták közt magyar nyelvet terjesztő pesti Egyesület kiadásában.

E rövid fellángolás után hosszú, 13 éves szünet következett a magyar nyelvű zsidó sajtóban. Természetesen az önkényuralmi időszak politikai helyzete sem kedvezett a magyar nyelvű lapalapításoknak, de más ok is közrejátszott. Erről Löw Lipótot idézem "A magyar nemzetiség és a zsidók" c. írásából.⁶

"Közvetlenül a forradalom után egy darabig nem vala épen összhangzásban a zsidóság lelkiülete a magyar nemzetével. [...] A magyar nemzet szívében a szabadság foglalá el az

⁵ Löw publicisztikai munkásságának maradandó értékű része, a nemzetközi jelentőségű tudományos folyóirat a Ben-Chanaja (1858-1867) volt.

⁶ Löw Lipót, "A magyar nemzetiség és a zsidók" in: uő, Történelmi és vallástudományi értekezések (Szeged, 1861) pp. 29-30

első helyet, az egyenlőség iránti hajlama csak későbbben ébredt fel. Több nyolc századnál imádta a magyar hősiességen kivívott, védelmezett és megőrzött szabadságát; és csak e hosszú idő múlva, a világtörténelmi fontosságú 1847/48-ik országgyűlésen, hódolt az egyenlőség elvének, ősi alkotmányának sáncaiba bevévén a hon minden polgárát törvényesen bevett valláskülönbség nélkül. A forradalom utáni rendszer halálos ítéletet hozott a magyar szabadság fölött. [...]

A magyar siralmaiba a zsidóéi is vegyültek: sírba szállott számos fia, sírba szép reményei! De miután a vérző sebek behegedve valának, és az új kormányrendszer egyenlőséget írt zászlajára; igen természetes, hogy számos zsidó túrhetőnek lelél az új állapotot. [...] Ily körülmények alatt vagy elaludt a nemzetesedési szellem, mely előbb oly éber vala a héberek között, vagy csendességbe vonult vissza, jobb időkre remélvén."

A jobb idők az 1860-as évek elején jöttek el. Az Országgyűlés újbóli összehívása új reményeket ébresztett. Új lendületet vett a magyarosodás folyamata és az egyenjogúsításért folytatott küzdelem. Ezek a fő témái az 1861-ben induló *Magyar Izraelitának* is, ami az első magyar nyelvű zsidó hetilap volt. A lap erősen kötődött a hosszú szünet után Izraelita Magyar Egylet néven új életre kelt reformkori magyarító egyletnek. Szerkesztését Rokonstein Lipót, később Mezei Mór és Tenczer Pál végezték. Munkatársul (konkurencia hiányában is) a magyarul író zsidó értelmiség javát nyerték meg. Löw Lipót, Reich Ignác, Bauer Márkfi Lőrinc, Ágai Adolf, Bródy Zsigmond, Zipser Mayer, Deutsch Henrik nevével hirdette a lap önmagát. Aktuális politikai és iskolaügyi témák mellett kiemelkedően sokat foglalkozott a Magyar Izraelita a bibliafordítás ügyével. Mozgósító írásokat, pályázatokat, módszertani értekezéseket, fordítási szemelvényeket tett közzé.

A lap több megszakítással és hatósági betiltással is tűzdelt útja 1868-ban, a kongresszus előkészítésének időszakában ért véget. Tisztét, irányvonalát az *Izraelita Közlöny* vette át Fenyvessy Adolf szerkesztésében. Ez a lap, a tisztán magyar nyelvű Magyar Izraelitával szemben két nyelven magyarul és németül jelent meg. Egyik első számában olvashatjuk:

"Aki ismeri egy izraelita lap kiadási gyönyörűségeit, az tudni fogja, milyen háládatos vállalat lehet ez részünkről anyagi szempontból, és meg lesz győződve, hogy bennünket csak az eszme lelkesít, és meggyőződésünk vezérel."⁷

A központi téma a kongresszus évében természetesen a kongresszus maga és annak előkészítése. A hangnem sokszor ironikussá, sőt támadóvá válik. Az orthodoxizmus ismérveiről jelenik meg sorozat, és rendszeres a Hitőr Egylet kétszínűnek tartott politikájának kritizálása.

Ebben a harcok időszakában, 1867 végén magyar (pontosabban szintén kétnyelvű) lapot indított a másik oldalon álló Hitőr Egylet is *Magyar Zsidó* címen. Mint az egyletnek a lapban megjelent célkitűzéseit közt olvashatjuk, a magyar nyelv használatával a neológok leghatalmasabb fegyverét kívánták kicsavarni azok kezéből. Hisz eddig a neológok a magyar nyelv egyedüli pártolóiként léphettek fel, s ezzel jelentős előnyöket szereztek a külső megítélésben. A kezdeti időszak szerkesztője, Farkas Albert, később főtényező volt az orthodox iroda hivatalos magyar nyelvhasználatának keresztül vitelében is. Az ő szerkesztői helyét később Krausz Zsigmond töltötte be. A lap szemléletét hűen fejezi ki mottója, amit báró Eötvös Józseftől kölcsönöztek:

"A vallás a kedélynek ügye s így azon tárgyak közé tartozik, melyek véglegesen nem a többség parancsoló szava, hanem csak kölcsönös egyetértés által döntetnek el."

Végezetül szeretnék még kitérni az 1860-as évek zsidó oktatásügyi szakfolyóiratainak szerzőjére és szerkesztőjére, Halász (Fischer) Nátán tevékenységére. Halász mindvégig tanárként dolgozott, lapjainak kiadási helyei mutatják pályáját: Győr, Sátoraljaújhely, Pest. Itt az izraelita mintaiskola tanára, majd a hitközségi leányiskola igazgatójaként működött. Tankönyvszerzőként és szaklapok munkatársaként egyaránt ismert. Három saját lapjából az első az *Ifjúsági Iratok* (Győr, 1862-63), mint az első magyar nyelvű zsidó ifjúsági lap nevezetes. Majd a *Jüdischer Schulbote* és az *Izraelita Magyar Néptanító* következett, egymást követve, de egy ideig párhuzamosan, társlapként fenntartva, kiszolgálva mind a német, mind a magyar nyelven olvasókat aktuális

⁷ Izraelita Közlöny, 1866, 3 sz.

oktatásügyi cikkekkel, komoly módszertani, nevelélméleti írásokkal, könyvajánlatokkal, iskolai hírekkel.

Nem magyarországi lapok (hazai érdekeltséggel)

héber

Bikkuré ha-ittim

Kochvé Jichak

német

Sulamith

Allgemeine Zeitung des Judentums

Magyarországi zsidó újságírás (általános)

Der Ungar, 1842-től, Klein Herman szerk., szépirodalmi lap (első lapszerkesztő zsidó)

Der Zeitgeist, 1846 (pest) első élclap, Beck Vilmos festő adta ki.

Uő.: 1850-es években *Lacikonyha* (német élclap)

Pressburger Zeitungot 1847-ben Neustadt Adolf szerk, (pol-i lap)

Der Patriot, 1848 (Arad), Jeiteles Leo, pol-i és szépirodalmi lap

Uő., uott 1860-tól *Arader Zeitung*-ot

Die Theisz, 1849 - Horn Ede és Bak Ignác szerk., pol-i lap, 4 szám

Magyar Vidékiek Lapját 1862-63. szept-ig Chorin Zsigmond szerk

Uő. 1863-76-ig *Ungarisches Fremdenblatt*-ot

Felekezeti sajtó

német

Ben Chananja, Blätter für israelitisch-ungarische Angelegenheiten, 1844, 1 szám (Lipcse)

Löv Lipót, magyar zsidó tört., emancipáció, tanügy (Nagykanizsai iskola)

Der Ungarische Israelit, 1848 ápr, 1 szám, Horn Ede vallásreform előmozdítása

Illustriertes israelitisches Jahrbuch für Ernst und Scherz, 1859, 1860 (Pest), Winter Sámuel

Jahrbuch für die israelitischen Culturgemeinden in Ungarn und Seinen Nebenländern,

1860 (Arad), Rosenberg Lipót szerk

Allgemeine Illustrierte Judenzeitung, 1860 (első hetilap) Bärmann József szerk.

folytatása: Carmel, alcím az előző cím 1861-62, Meysel W.A. pesti rabbi szerk.

Ben Chananja, Monatschrift für jüdische Theologie 1858-1867 vége =10 évfolyam (havi,

1861-től heti, Szeged) tudományos és társadalmi (emancipációért) Löw maga

Jüdischer Schulbote, Zeitschrift für isr. Lehrer und Schulfreunde, 1865 nov - 1866 okt,
Sátoraljaújhely, Halász Nátán szerk

Der Jude, Ungarisches Organ für alles jüdische Interesse, 1866. (Kassa) Bettelheim A. S.
(ezen a címen futott Gabriel Riesser lapja 1830'as évek No.)

Reform, Organ des fortschrittlichen Judenthums 1868-69 (Pest) Strassmann Mór és
Josseffy

Das traditionelle Judenthum, 1869 (Pest) Ehrentheil Mór

magyar

Magyar Zsinagóga, Felvilágosodott vallásosság, tiszta erkölcs és buzgó hazafiság az
izraeliták közti elterjesztésére, 1847, 1 szám (Pápa), Löw Lipót, tanügy,
bibliafordítás, kellő visszhang és támogatás hiányában nincs folytatása

Első magyar zsidó naptár és évkönyv, 1848 (Pest), Honi Izraeliták közt magyar nyelvet
terjesztő Pesti Egylet, Diósy Márton szerk. (nagyobb példányszám Venetianer)

Magyar Izraelita, 1861 jan - 1864 márc, 2 megszakítással, és 1867 ápr-1868 márc (első
magyar nyelvű zsidó hetilap), hatósági tiltás miatt, a hazafiasságért. Mezei Mór,
Rokonstein Lipót, Tenczer Pál váltják egymást szerkesztőként *Izraelita Közlöny*,
1868 márc. - 1874. Fenyvessy Adolf, stb szerk.

Zsidó-Magyar Közlöny. Héber vallási hetilap, 1861 jan-tól, 3 hónap, Mezőfi Manó szerk.

Izraelita Magyar Néptanító, 1866 szept - 1868 (I: Sátoraljaújhely, II: Pest) II: Az országos
magyar izr. tanító-egylet közlönye, Fischer (Halász) Nátán szerk.

társlap: *Jüdische Schulbote*

uő: *Ifjúsági Iratok*. A magyarhoni mindkét nembeli izraeliták számára, 1862/63, 3 szám,
Győr

Album, 1866-tól évkönyv, Tenczer Pál szerk

Magyar Zsidó, 1867-70 (Pest) Farkas Albert, majd Hitőr Elöljárósága, majd Krausz
Zsigmond, Hitőr adja ki. (magyar és német nyelvű)